

GULAG: DET FARFAR INTE BERÄTTADE

Min farfar pratade inte om det han var med om i Stalins Gulagläger om man inte pressade honom. Det som fascinerade mig mest med honom var hans samling av miniatyrböcker, verk av Karl Marx, Friedrich Engels och Vladimir Lenin. Han talade ryska med en grov tysk brytning som påminde om att han hade vuxit upp i Dresden. Jag undrade hur han hamnade i ett land som Estland.

Han hade en avskräckande intellektuell pondus, min farfar Helmut Weiss. Jag såg ofta skymten av honom när han satt ensam i ett mörkt rum med hängande huvud, djupt försjunken i tankar. Han var nästan blind och döv vid slutet av sitt liv, pessimistisk och livades bara upp när någon av de få överlevande vännerna i Tyskland skrev eller ringde.

ATT BRYTA DEN ÖRONBEDÖVANDE TYSTNADEN

När jag var 19 år gammal, 1992, fick jag veta att farfar faktiskt var jude. Och kommunist. Ett mysterium uppdagades.

Helmut Weiss liv kom i kläm mellan två totalitära stater: Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet. Han kämpade mot nazisterna för kommunismen, men föll ändå offer för sovjetregimens organiserade massterror. Min farfar förlorade 20 år av sitt liv i Gulag, min farmor förlorade 16 år. Min pappa föddes i utkanten av ett straffarbetsläger i Kazakstan.

Farfar och farmor höll sina trauman för sig själva, men som historiker känner jag mig manad att berätta deras historia. Det är en berättelse om brustna ideal, skräckfylld rädsla och om ett land i krig med sitt eget folk. Överlevarna från Gulaglägren, som mina farföräldrar, har aldrig fått någon upprättelse.

Anton Weiss-Wendt

↑ ↑
DET HÄR ÄR
HELMUT

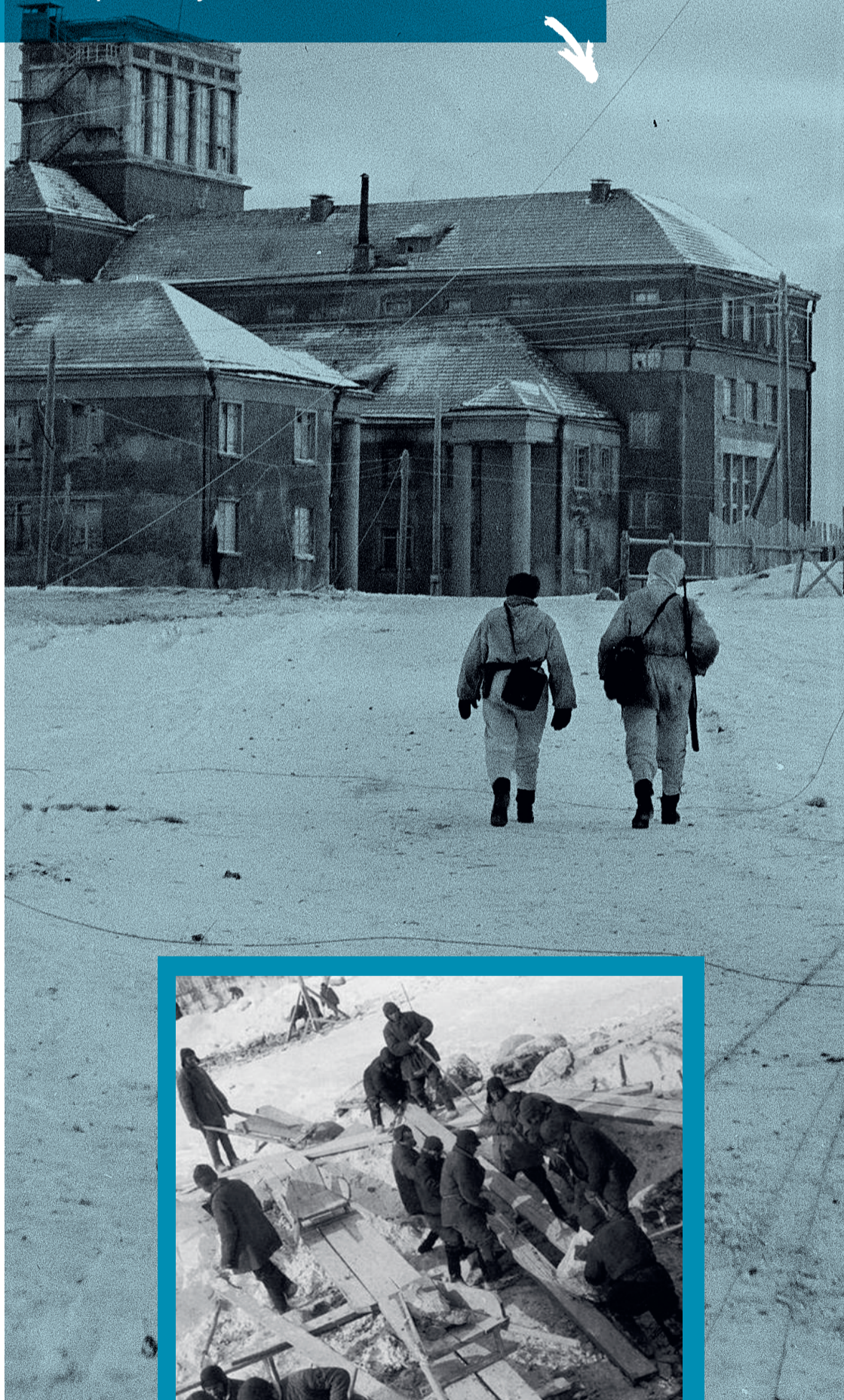
HELMUT WEISS, september 1994.

HELMUT WEISS ofrivilliga resor 1933-1957.

GULAGS DESTRUKTIVA LOGIK

SÄKERHETSPOLISENS NKVD:S HÖGKVARTER
i Karelen. Fotografiet är taget av de finska
ockupationsstyrkorna den 6 december 1941.

FÅNGAR FRÅN ETT GULAGLÄGER utför byggnadsarbete
vid Vitahavskanalen, 1933.

Gulag är en förkortning av **Glavnoe Upravlenie Lagerej**, som på svenska betyder ungefär Huvudstyrelsen för korrektions- och arbetsläger. Gulag var ett utbrett system av fång- och arbetsläger i Sovjetunionen under perioden 1923 till 1961.

Gulags historia började när **bolsjevikerna** omvandlade ett kloster på Solovetskijöarna i Vita havet till ett fångläger. Gulagsystemet bredde snabbt ut sig under det tidiga 30-talet. Regimen ville dels säkra tillgången till obegränsad arbetskraft för industrialiseringen och dels upprätta ett straffsystem. Kostnaden i människoliv var enorm och minst 2,7 miljoner dog i lägren.

Gulag existerade fram till 60-talet, så länge som det ansågs nödvändigt för att Sovjetstaten skulle överleva.

MASSDEPORTATIONER FYLLER GULAG

När regimen **kollektiverade** jordbruket sattes den första massiva tvångsflyttningen igång, liksom användandet av straffarbete. Tvångsflyttningar inom landet kallades inre förvisning och omfattade 1930-1931 nära två miljoner bönder.

En övergång från klassbaserad tvångsflyttning till etniskt motiverade tvångsflyttningar började 1937, i samband med att samtliga koreaner fördrevs från de östligaste delarna av Sovjet. Från den tidpunkten betraktade myndigheterna alla nationaliteter boende i gränsområden som i grunden illojala.

Sovjetledarna använde särskilda bosättare (slavar) för att utvinna enorma mängder mineral och naturtillgångar i de norra och östra delarna av landet. Den sovjetiska annekteringen av områden som Bessarabien och Bukovina, östra Karelen, östra Polen, Litauen, Lettland och Estland fyllde kvoten av särskilda bosättare.

Tyskar i Sovjetunionen var den första och största etniska grupp som tvångsflyttades i sin helhet. Gruppen omfattade nästan en miljon människor. Stalins regim genomförde storskaliga tvångsflyttningar av hela befolkningsgrupper inom Sovjetunionen. Lågt räknat förvisades 3,4 miljoner människor till olika läger och påtvingade bosättningar i de etniskt baserade tvångsflyttningarna som genomfördes mellan 1935 och till Stalins död, 1952.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Gulag, egentligen ryska Glavnoje upravlenije ispravitelno-trudovych lagerej, 'Huvudstyrelsen för korrektions- och arbetsläger', beteckning för den administrativa ledningen för ett utbrett system av fång- och arbetsläger i Sovjetunionen.

Bolsjevik, Lenins ord för sina anhängare, efter det ryska ordet för majoritet – bolsjinstvo. Källa: Världens historia

Kollektivering, överförande av produktionsmedel från enskilt till gemensamt eller allmänt ägande.

SOVJETUNIONEN, ETT LAND BYGGT PÅ VÅLD

Den kommunistiska ideologin

pratade om jämlikhet som ett mål, samtidigt som personliga intressen måste underordnas statens. Varje form av meningsmotstånd upplevdes som hotfullt, något som äventyrade det socialistiska samhällets själva existens.

Svaret blev statsunderstött våld mot såväl enskilda individer som etniska grupper och hela samhällsklasser.

I början av 1900-talet var tsarernas Ryssland ett ålderdomligt och omodernt jordbrukssamhälle, inte alls moget för revolution i enlighet med marxistisk teori. Under ledning av Vladimir Lenin störtade bolsjevikerna regeringen den 25 oktober 1917. Bruket av massterror, en taktik som den franska revolutionen inspirerade till, tände gnistan till inbördeskrig och hungersnöd som åren 1918-1922 krävde ofattbara 9,5 miljoner dödsoffer. När Lenin dog hade Josef Stalin tagit sig upp till maktens toppskikt och blev Sovjetunionens ledare.

HELMUT WEISS VÄXTE UPP TILL KOMMUNIST

Helmut Weiss föddes 1913 i tyska Dresden. Han förkastade sina föräldrars småborgerliga värderingar under uppväxten. Ännu mer kraftfullt avfärdade han föräldrarnas religiösa övertygelse, så till den grad att han officiellt lämnade den judiska församlingen vid 16 års ålder. Helmut's uppsatser om krig mot imperialismen och Tolstojs tankar om religion, gjorde att han blev avstängd från gymnasiet. Han var medlem av det tyska kommunistpartiet, publicerade många texter i vänsterradikala tidningar och var med och grundade en kulturell propagandagrupp.

ATT BEKÄMPA NAZISTERNA MED ORD

När nazisterna tog makten i Tyskland förbjöds kommunistpartiet och de ledande kommunistiska tidningarna flyttade sin verksamhet utomlands. Helmut smugglade ut sina politiska texter till dåvarande Tjeckoslovakien och tog med sig förbjuden litteratur tillbaka till Tyskland.

Han samarbetade också med en redaktör för tidskrifter i **Charkiv** i Sovjetrepubliken Ukraina. Tack vare honom fick Helmut en inbjudan att besöka Sovjetunionen.

Helmut satt arresterad en kort tid efter att ha deltagit i en demonstration och **Gestapo** sökte igenom hans lägenhet. Han var kommunist och jude och han levde på lånad tid.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Charkiv var dåvarande Ukrainas huvudstad.

Gestapo, egentligen Geheime Staatspolizei, tyska statens hemliga polis 1933-1945.

REVOLUTIONÄRA STYRKOR I PETROGRAD, numera Sankt Petersburg, 1917.

ARBETARMÖTE PÅ PUTILOVSKIIFABRIKEN, juli 1920.

CHARKIVS JÄRNVÄGSSTATION, bilden är tagen någon gång mellan 1920-1941.

DELEGATER FRÅN KOMINTERN på Röda torget i Moskva i mars 1919. Vladimir Lenin har uppåtvänd keps och till höger om honom står Felix Dzerzhinsky, grundare av säkerhetstjänsten NKVD.

Helmut Weiss blev en självklar måltavla under en våg av gripanden av Dresdens kommunister. I ren desperation begärde han tillstånd att få utvandra till **Sovjetunionen**. Den 1 december 1934 hämtade han ett engångsinresevisum vid Sovjets ambassad i Berlin.

Han köpte en resväska, ett dragspel och en bärbar skrivmaskin. Nio dagar senare anlände han till Charkiv i sovjetrepubliken Ukraina.

Helmut skulle aldrig träffa sina föräldrar igen.

UTAN HOPP I CHARKIV

Besvikelsen kom snabbt. Först blev han nästan gripen av polis för olaglig valutaväxling. Sedan förstod Helmut att förlagsredaktören i Charkiv som han hade samarbetat med under flera år, nu undvek honom – det började bli riskfyllt att umgås med utlänningar, även övertygade kommunister.

Dessutom hade han invandrat till Sovjet utan att invänta klartecken från det tyska kommunistpartiet. Det gjorde det svårt för honom att hitta någonstans att bo, ett jobb och kunna livnära sig.

Till slut lyckades han hitta ett arbete som laboratorieassistent och på kvällarna spelade han piano på en klubb för utländska arbetare. Han gifte sig snart med en annan tysk utvandrare, Erna Asta Brandt. Hennes förre man, som också var tysk kommunist, hade olycksbådande nog gripits av polis och försvunnit.

UTRENSNINGAR I KOMMUNISTPARTIET

Komintern var en sammanslutning av flera länders kommunistiska partier, som hade bildats för att påskynda och leda världsrevolutionen. Stalins bild av Sovjetunionen som en belägrad fästning, omgiven av fiender, omfamnades av Kominterns ledning. I denna växande misstänksamhet hade närvaron av tiotusentals utländska kommunister på sovjetisk mark blivit ett besvär.

Varken Helmut eller Erna visste att Komintern i slutet av oktober 1934 föreslog en utrensning av just tyska politiska emigranter.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Sovjetunionen, Sojuz Sovetskich Sotsialistitjeskich Respublik, SSSR (med ryska kyrilliska bokstäver СССР), åren 1922-1991 statsbildning i nordöstra Europa och norra Asien; 22,4 miljoner km², 288,6 miljoner invånare (1990).

Komintern, Kommunistiska internationalen, egentligen Tredje internationalen, verksam 1919-1943, ett slags övernationellt kommunistiskt parti, där de nationella partierna ingick som sektioner.

NKVD, Narodnyj komissariat vnutrennich del ('Folkkommissariatet för inrikes ärenden'), den sovjetiska säkerhetstjänsten 1934-1943.

ENKEL RESA TILL SOVJETUNIONEN

CHALTURINGATAN I CHARKIV, 1932.

UKRAINA 1933: ÖDELAGT AV SVÄLT

HEMLÖST BARN, vars föräldrar dött av svält, Kiev 1934.

Innan Helmut Weiss lämnade Tyskland hade han avfärdat tyska mediers rapporter om svält i Sovjetunionen – de var lögner. I dikten "Bröder i nöd ..." från 1933, skriver han: "De där bönderna är inte våra bröder, utan parasiter på den sovjetiska statens kropp och proletariatets fiender!"

Stalins propagandamaskin hade använt exakt samma ord. När Helmut anlände till Charkiv hade en fjärdedel av stadens befolkning, cirka 120 000 personer i staden och regionen, svultit ihjäl.

STATENS KRIG MOT BÖNDERNA

Ukraina liknade nu en enda stor kyrkogård. Sju miljoner människor beräknas ha dött i hungersnöden i Sovjet 1933, fyra miljoner av dessa i Ukraina. Svälten berodde på den katastrofala övergången till kollektivt jordbruk, där cirka 25 miljoner bondehushåll på mycket kort tid skulle tvingas in i stora **kollektivjordbruk**.

Bönderna fick finansiera den industrialisering som var avsedd att stärka den sovjetiska staten mot angrepp utifrån. Bolsjevikerna förstörde medvetet de sociala relationerna på landsbygden, eftersom de betraktade de rika storbönderna, de så kallade **kulakerna**, som den värsta sortens utsugare.

PLANERAD MASSVÄLT

Alla bönder ålades att leverera orealistiskt stora mängder spannmål. Den omfattande matbrist som redan rådde i Sovjetunionen förvärrades. Stalins sändebud tog hand om allt spannmål inklusive utsäde – en dödsdom för byborna.

Om bönderna inte överlämnade sin spannmål anklagades de för sabotage. Hela byar kunde svartlistas och blev då av med all mat. För att överleva kunde bönderna till en början flytta, men den 22 januari 1933 förbjöds bönder i Ukraina och norra Kaukasus att lämna sina områden.

LIK PÅ GATORNA

Under våren och sommaren 1933 hämtades cirka 250 lik per natt i Charkiv. Dödstalen i de kringliggande byarna var också mycket höga. Det italienska konsulatet rapporterade att levrar som stulits från liken användes i de kött-pajer som såldes på marknaden. Enligt säkerhetspolisens siffror lämnades hela 842 144 barn utan tak över huvudet. Men i andra delar av unionen rapporterades ingenting om svälten.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Kollektivjordbruk, jordbruk som utmärks av samgående beträffande ägande, arrende eller drift av jordbruksmark. Utpräg-lade kollektivjordbruk har främst organiserats i socialistiska stater som i dåvarande Sovjetunionen (jämför kolchos) och i Kina, men har i modifierade former även tillämpats i Israel (jämför kibbutz, moshav) Mexico (jämför ejido) och i vissa afrikanska länder.

Kulak, benämning på rik rysk och sovjetisk bonde.

DÖD MAN på gata i Charkiv, 1933.

UTBLOTTAD KULAKFAMILJ tvingas lämna sitt hem i byn Udachne i Stalino-regionen (nuvarande Donesk), 1932-1933.

I KLORNA PÅ DEN SOVJETISKA SÄKERHETSTJÄNSTEN

PERSONLIG BERÄTTELSE

Helmut föreställde sig Sovjetunionen som arbetarna och böndernas idealstat, men staten visade sig vara en förtryckande och auktoritär regim.

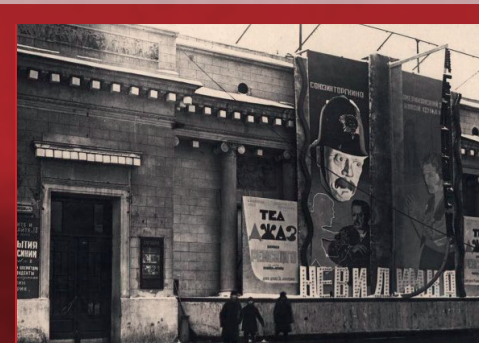
Helmut ville gärna ta upp sitt journalistiska arbete på nytt. I april 1935 föreslog han därför för Komintern i Moskva att han och hans tyska emigrantkamrater i Charkiv skulle hjälpa till att samla fakta om den aktuella situationen i Nazityskland. Han anade inte att förslaget aktiverade den sovjetiska manin för att fånga spioner. Flyktingars kontakter med sina hemländer var en av de saker som betraktades med misstänksamhet.

Den tyska sektionen av Komintern rekommenderade att Helmut inte skulle upptas i det sovjetiska kommunistpartiet. Samtidigt öppnade säkerhetspolisen NKVD, en akt om honom. Den första meningen i undersökningen från den 10 juni 1936 löd: ”Vi undersöker Weiss som en ganska misstänkt individ på grund av hans kontrarevolutionära kopplingar till spionage.”

EN MÄRKT MAN

Helmut hatade sitt jobb som laboratorieassistent, det var monotont och han fick dåligt betalt. I juli 1936 reste han och Erna till Moskva, men utan att meddela Komintern vilket var ett regelbrott. Han fick ett erbjudande om en tjänst som musiklärare – men ett par dagar senare hade utnämningen tagits tillbaka. Det enda arbete han kunde få i Moskva var att spela dragspel i en jazzorkester på en biograf.

I ett försök att rentvå sitt namn tog han kontakt med den tyska sektionen av Komintern. Han undrade om han kanske hade blivit misstagen för en annan ”Weiss”. Det gjorde ingen skillnad, Helmut Weiss var en märkt man.

BIOGRAFEN FORUM, en av två biografier som Helmut jobbade på i Moskva. Den andra hette Orion. 1935.

JOSEF STALIN vid Lenins mausoleum, augusti 1941.

PENDLARE ANLÄNDER till Moskva, 1930.

AVBILD AV LEV TROTSKIJ vid en anti-religiös demonstration i Moskva, 1928.

SOVJETLEDARE HÄLSAR PÅ PARADEN på första maj i Moskva, 1936.

TAGANKAFÄNGELSET I MOSKVA. Här satt fångar redan under tsarens tid, men även under den kommunistiska eran. Under den stora utrensningen användes det främst för folkförrädare som tyska kommunister. Bilden är tagen en kort tid före rivningen, 1958.

19 NOVEMBER 1937: ETT AVBRUTET LIV

PERSONLIG BERÄTTELSE

Helmut var som vanligt på sitt jobb

på biografen Orion. Under en paus bad två män i civila kläder honom att följa med. Han behövde inte vara orolig för att lämna sitt dragspel för de skulle snart vara tillbaka.

I själva verket hade NKVD, den sovjetiska säkerhetspolisen, gripit Helmut i den så kallade tyska operationen. Den stora utrensningen hade drabbat honom till slut.

Förhören hölls i det ökända Tagankafängelset i Moskva. Undersökningen gällde artikel 58-1, en beryktad del av den ryska delstatens straffkod om kontrarevolutionära brott och spionage. Arresteringsordern utgick från händelser kring Helmut's ankomst till Sovjetunionen och hans påstådda brott var:

- *Komprometterande livsstil*
- *Otillåtet resande*
- *Byte av jobb*
- *Etnisk nationalism*
- *Släpphänt partidisciplin*
- *Ideologisk omognad*
- *Korrespondens med släktingar utomlands*
- *Kopplingar till Gestapo*
- *Fascistpropaganda*
- *Spionage, sabotage och terrorism*

Polisen antog dessutom att Helmut konspirerade mot Sovjetstaten och han anklagades för att ha planerat att mörda medlemmar av den sovjetiska regeringen.

EN ICKE-ARIER FÅNGAD I KORSELDEN

Under förhören beskrev Helmut sig själv som icke-**arier**. Han var ju dubbelt förföljd i hemlandet, både som kommunist och som jude. Hans föräldrar bad om hjälp att ta sig till Sovjetunionen, de kunde inte leva som människor i Tyskland längre, skrev hans mor i ett brev i oktober 1936. Trots brevets beskrivningar av anti-judiskt våld, fick säkerhetspolisen NKVD det hela att låta som att föräldrarna i själva verket stödde Hitler och att Helmut var ännu mer misstänkt.

NKVD anklagade hela tiden Helmut för att ljuga. Natt efter natt befallde de honom ut ur den cell som han delade med 50 andra häktade personer och förhörde honom. Han vägrade att underteckna något falskt erkännande. Helmut Weiss förklarades ändå skyldig och dömdes till tio års straffarbete för kontrarevolutionär verksamhet, utan att det fanns något som helst bevismaterial mot honom. Han kunde dock lika gärna ha avrättats, ett öde som drabbade 4 av 10 av de som greps inom den tyska operationen.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Arier, Termen arier användes i äldre, särskilt tysk, vetenskaplig litteratur för alla indoeuropeiska språkbärare.

UNDER DEN STORA UTRENSNINGEN

PERSONLIG BERÄTTELSE

Den våg av politiskt förtryck som ägde rum mellan 1936 och 1938 kom att kallas **Den stora utrensningen**. Ju fler personer som greps, desto räddare blev befolkningen. Att bevisa sin lojalitet kunde innebära att förtala kollegor, grannar eller till och med familjemedlemmar. Människors oro över sin egen utsatthet förstärktes, med masshysteri som följd.

DEN FARLIGA BOKEN

Åtta dagar efter att Helmut gripits publicerades en recension av hans senaste bok i den kommunistiska tidningen Deutsche Zentral-Zeitung. Recensenten, Kurt Funk, anklagade författaren för "högertendenser", beskrev boken som skadlig och föreslog att Helmut skulle tas i övervägande av "lämplig myndighet", det vill säga säkerhetspolisen NKVD.

Kurt Funk var ett täcknamn för Herbert Wehner, en kommunistledare i exil. Wehner hade också varit föremål för en undersökning hos NKVD, när han gick i landsflykt och kom till Moskva 1937. Han försvarade sig mot anklagelser om att ha samarbetat med Gestapo genom att vittna mot andra tyska kommunister. Bokrecensionen var en del av hans försvar och han angrep flera skribenter bland de tyska emigranterna på liknande sätt.

ERNA BRANDT FÖRSÖKER RÄDDA SIN MAN

I december 1938 vädjade Erna Brandt till NKVD för Helmut skull. Hon ansåg att bokrecensenten var en rapportör och motsatte sig att Helmut kallades "fascist". Hon betonade att Helmut judiske far hade misshandlats i Tyskland, just för att hans son var en kommunist som hade utvandrat till Sovjetunionen.

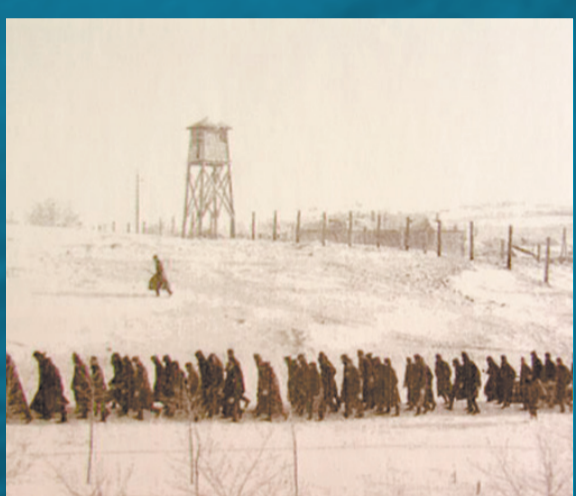
Helmut visste inget om Ernas försök att rädda honom. Hennes vädjan avslogs. Han återsåg aldrig henne och antog att hon hade dött.

HERBERT WEHNER, högt rankad tysk kommunist i Moskva, som dömde Helmut Weiss, 1944.

WIKIPEDIA FÖRKLARAR:

Den stora utrensningen var den intensiva förföljelse av verkliga och inbillade statsfiender som dirigerades av Josef Stalin i Sovjetunionen åren 1934-1939. Kallas ibland också för Den stora terrorn, efter titeln på en bok av Robert Conquest med samma titel.

”KARLAG VAR ETT BRA LÄGER”

FÅNGAR I KARLAG under eskort. Odaterad.

Helmut hamnade i Karlag, Karaganda Gulag, ett av de största och mest långlivade lägerkomplexen i Sovjetunionen. Karlag grundades 1931 för att förse den växande industrin i Kazakstan med slavarbetskraft.

Lägret sträckte sig 228 kilometer i nord-sydlig riktning och 136 kilometer från väst till öst – lika stort som Värmland, eller Stockholm och Uppsala tillsammans. Lägret var indelat i ett tjugotal underavdelningar som säkerhetspolisen NKVD övervakade från högkvarteret i den näraliggande staden Dolinka.

KARLAGS FÄNGELSEBEFOLKNING:

- › 1932 - 10 000
- › 1938 - 31 000
- › 1949 - 65 000

Politiska fångar utgjorde ungefär hälften av lägrets befolkning. Karlag skilde sig från andra läger, dels för att de flesta av fångarna ägnade sig åt jordbrukssysslor och dels för att nästan hälften av befolkningen var kvinnor. Tack vare Karlags stora geografiska utbredning hade fångarna lite större rörelsefrihet och var lite mindre övervakade.

ATT LEVA I KARLAG

På Kazakstans ökenstäpp sjunker temperaturen ända ner till - 50°C på vintern. Fångar som inte klarade att ta sig fram genom förblindande snöstormar frös ihjäl.

Karlag hade rekordet för flest flyktt försök. Om rymlingarna infångades levande dömdes de rutinmässigt till döden.

Många fångar hade varken vinterkläder eller vinterskor. Två gånger om dagen delades maten ut: 450 gram bröd, tunn kornsoppa och välling. Ransonen kunde ökas om arbetsplikterna hade uppfyllts särskilt väl. En arbetsdag var elva timmar lång, under kriget tolv timmar. Karlag hade den högsta dödligheten av alla Gulagläger år 1943, då 13 510 personer dog.

Trots detta tyckte Helmut att Karlag var ett relativt bra läger. Han menade att lägerarbete i Kazakstan inte var lika hårt som i till exempel Sibirien. I likhet med de andra fångarna utförde Helmut alla sorters fysiskt arbete: byggde järnväg, grävde diken, tog hand om oxar och hästar. Karlag blev en kyrkogård för många fångar. Helmut hade helt enkelt tur, väldigt mycket tur.

WIKIPEDIA FÖRKLARAR:

Karlag var ett av Gulags största arbetsläger där 800 000 personer avtjänade sina straff under lägrets historia.

LILLY LUIGAS, 1935-1938.

HELMUT WEISS, KARAGANDA 1951.

FÅNGE 156165 MÖTER FÅNGE 220740

PERSONLIG BERÄTTELSE

Slumpen gjorde att just Helmut överlevde Gulag. I slutet av 1944 blev han en del av Dolinkas kulturbrigad. Brigadens uppdrag var att turnera inom Karlag och underhålla lägerpersonalen, men att uppträda inför andra fångar var det mest givande.

När truppen skulle sätta upp en operett tog man in nya statister. En av dem skulle så småningom bli Helmut's nya hustru.

LILLY FÖRSÖKER FLY

1940, när Elizaveta "Lilly" Luigas var 22 år, läste hon sitt första år på konsthögskolan i Tallinn. I juni ockuperades Estland av Sovjetunionen. Vid ett tillfälle när hon småpratade med några sovjetiska marinsoldater, sa hon: "Vi har det så bra här nere, medan ni har det så illa där borta." Men strax därpå kunde hon bara förskräckt se på när en lastbil från säkerhetspolisen NKVD hämtade upp sin last med människor i centrala Tallinn.

Sovjetiska myndigheter deporterade tiotusentals "potentiella fiender" den 14 juni 1941 bara från Estland – det var ju krig. Några dagar senare varnade Lilly om att NKVD hade letat också efter henne. Hon begav sig omedelbart tillbaka till sin hemstad Narva i nordöstra Estland, nära den ryska gränsen.

GRIPANDET

Omständigheterna kring gripandet skulle Lilly minnas för evigt. Klockan var fyra på morgonen den 10 juli 1941. I källaren där hon höll sig gömd hörde hon fotsteg på gårdsplanen ovanför. "Öppna i lagens namn", sa en metallisk röst. Hon hann bara ta på sig kappan och stövlarna. –"Ta mig också!" bad Lillys mor medan hon slet i polismännens uniformer. –"Du är urgammal, vi behöver inte såna som du", sa polismännen och knuffade undan henne.

Lilly förhördes och dömdes den 20 juni 1942 till fem års "korrigerande" arbete, anklagad för anti-sovjetisk propaganda.

Så länge de var inspärrade var Helmut och Lilly bara nummer. 156165 KRD-10 var Helmut's nummer och den kod som stod för kontrarevolutionär verksamhet, 10-årigt straff. Lillys var 220740 KRD-5 – kontrarevolutionär verksamhet 5-årigt straff. Nummer och koder som de tvingades rabbla varje dag under uppropen.

På julafton 1947 gifte sig fångarna Helmut och Lilly i Karaganda. Helmut blev överraskad när de fick sitt vigselbevis och såg att hans efternamn skrevs Weiss-Wendt. Var dubbelnamnet ett sätt att bekräfta hans påstådda dubbelspel? Men vad spelade namn för roll, nu när de bara var nummer.

HISTORIELEKTION PÅ MUSEUM i Kiev
i början av 1950-talet.

SON TILL EN FOLKFIENDE

PERSONLIG BERÄTTELSE

Jurij, Helmut och Lillys son, kom till världen en iskall natt i november 1948. Eftersom hans föräldrar var stämplade som **"folkfiender"** föddes han som en "son till folkfiender".

Hans barndomsminnen omgärdades av en ändlös rad baracker och kilometervis med taggtråd. Han var ständigt hungrig och mindes hur han såg några kazakiska nomader långt utanför lägret, som delade en måltid och han önskade att de skulle kasta till honom en bit.

UNDER STALINS VAKANDE BLICK

Ingen människa hade större inflytande på Jurij, hans familj och på hela fängelsebefolkningen, än Stalin. Bilder på honom fanns överallt. Det största porträtt på Stalin som Jurij mindes var det som fanns på hans lekskola. Barnens fröknar uppförde sig som om porträttet levde. Om ett barn höjde rösten brukade de säga: "Kamrat Stalin tycker inte om när barn skriker." Men om ett par barn ville berätta något bara för varandra sa fröken: "Kamrat Stalin tycker inte om när barn viskar i hans närvaro." Ett barn som betedde sig illa fördes fram till porträttet, medan resten av gruppen tvingades upprepa: -"Barn av folkets fiender!"

GULAGS BARN: UTAN FRAMTID

Jurij var ett av många tusen barn som levde tillsammans med sina förvisade föräldrar i regionen kring Karlag. Trots allt han bevittnade där som liten var han lyckligt lottad. I början av 50-talet överlevde bara vart tredje barn som föddes i lägret.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Termen **folkfiende** är en obestämd benämning på politiska- eller klassmotståndare till den grupp som använder termen. Benämningen är nedsättande, och insinuerar att "fienden" eller "fienderna" är motståndare – inte bara mot en viss grupp eller ett visst system – utan mot hela samhället och "folket" som helhet.

JURIJ WEISS I LEKSKOLAN, KARAGANDA (CA 1952).

JURIJ WEISS, KARAGANDA (CA 1949).

I VÄNTAN PÅ BEFRIELSE

Både Helmut och Lilly visste hur det var att leva i rädsla för att plötsligt gripas. Helmut hade, som nästan alla andra fångar, skrivit direkt till Stalin med en begäran om omprövning av hans fall.

Liksom de flesta sovjetmedborgare vid denna tid var Helmut av den uppfattningen att Stalin var en domare som straffade lagbrytare och belönade de som var rättskaffens. Helmut's brev nådde aldrig fram och bilden av Stalin som den välvillige ledaren försvann i Gulaglägret.

Helmut och Lilly behöll förhoppningarna om att den tyska armén skulle komma och befria dem. De trodde på någon form av försoning. Innerst inne visste de att det bara var fantasi.

FRIA - ATT LEVA I EVIG FÖRVISNING

I november 1947 hade Helmut avtjänat sitt tioåriga straff. Han spelade i en filharmonisk orkester ett år och fick sedan jobb på en kulturskola för barn. Samtidigt var han konstnärlig ledare för Karagandas poliskör. Lilly hade avtjänat sitt straff samma år och började arbeta som sömmerska.

Men familjens frihet var starkt begränsad. Tre gånger i månaden var både Helmut och Lilly tvungna att anmäla sig hos de lokala myndigheterna och intyga att de inte hade lämnat den bostad de fått sig tilldelade. Om de inte anmälde sig skulle de skickas tillbaka till lägren.

VILLKORLIGT BENÅDAD FÖR EJ BEGÅNGNA BROTT

Helmut ansökte i september 1955 om att få bli villkorligt benådad för ej begångna brott, att få tillbaka sina medborgerliga rättigheter och kunna leva ett vanligt liv. Han formulerade sin ansökan som en moralisk fråga: han kunde inte acceptera att han dömts utan ett formellt åtal. Han hade inte vågat ta upp frågan tidigare, eftersom han var rädd för att ingen skulle tro på ett vittnesmål från en emigrant från Nazityskland.

Ansökan avslogs på grund av bristande bevisning den 6 juni 1956, men Helmut's eviga förvisning avslutades.

För Lilly hade den eviga förvisningen avslutats i maj 1954. Under sommaren 1962 ogiltigförklarade riksåklagarkontoret i Tallinn den 20 år gamla anklagelsen om "kontrarevolutionär propaganda", och avslutade hennes fall.

FAMILJEN WEISS I TALLINN, 1958.

FAMILJEN WEISS I NARVA 1958.
LILLYS KVINNliga VÄNNER HADE
OCKSÅ VISTATS I GULAG.

HELMUT WEISS, Narva 1961.

LILLY OCH HELMUT PÅ PROMENAD, 1959.

HELMUT WEISS PRIVATA HELVETE

PERSONLIG BERÄTTELSE

För många offer var övergången från fångenskap till frihet snarast symbolisk. Trots att Helmut inte längre var fängslad påmindes han ständigt om Stalin och stalinismen. Eftersom många fångar inte hade någonstans att ta vägen stannade de kvar i lägerområdet, sida vid sida med sina forna vakter.

Under hela kriget hade Lillys mamma försökt ta reda på var hennes dotter befann sig. Till slut fick hon reda på att Lilly var i Karlag. När Lilly avtjänat sitt straff och levde i evig förvisning i Karaganda, kunde mor och dotter återförenas där. Lilly presenterade henne för Helmut: "Han är en tysk jude, älska honom som om han vore din egen son." Hennes reaktion var den rakt motsatta, influerad som hon var av den växande antisemitismen under Stalins sista år. När Lilly inte var i närheten brukade hon kalla Helmut, den icke ariska kommunisten, för "fascist".

- "Vårt liv är slut", grät hon när Stalin dog den 5 mars 1953. Jurij skulle aldrig glömma sin mamma Lillys reaktion. - "Hur i hela världen kan du gråta över det där monstret?" skrek Lilly förtvivlat till sin mamma. - "Det är hans fel att vi är här i evig förvisning och att vi kommer dö här allihop!"

ATT LÄMNA LÄGRET

Plötsligt en dag, kort efter Jurijs nioårsdag, gav mamma Lilly honom en kram, såg honom rakt i ögonen och viskade: "Min pojke, vi ska lämna det här stället för gott. Vi ska åka hem. Ett under har inträffat!"

Jurij förstod inte begreppet "lämna" och han visste inte var "hem" låg.

LIVET EFTER GULAG

I december 1959 flyttade Helmut och Lilly från Kazakstan till Estland. Familjen lämnade alltså inte Sovjetunionen, och på pappret hävdade Helmut till och med att han hade vant sig vid livet i Sovjetunionen och utvecklat en samhörighet med det sovjetiska folket.

Verkligheten var en helt annan. Helmut ville återvända till Dresden, men till slut gav han upp den idén. Han hade inte hört någonting från sina föräldrar. Efter att de folkliga resningarna i både Berlin och Budapest brutalt hade slagits ner på 50-talet, framstod ändå Sovjetunionen som ett säkert land. De hade också ett litet barn. Den avgörande förklaringen: Lillys mamma vägrade låta sin dotter lämna landet.

GULAG RASERADE HELMUTS ILLUSIONER OM STALINISMEN

Helmut hade förlorat sin tro på kommunistpartiet, men inte på kommunismen. År 1961 ansökte han om återinträde i kommunistpartiet. Han delade nostalgin för Östtyskland och påpekade ofta på att alla etniska grupper hade behandlats illa i Sovjetunionen.

Med tiden fick han viss upprättelse. Han erhöll estniskt medborgarskap eftersom han röstade för estnisk självständighet före Sovjetunionens slutliga upplösning. För varje år han tillbringat i Gulag fick Helmut och Lilly tre års pension. Men viktigast av allt var att den estniska staten officiellt erkände deras lidande i Sovjetunionen.

Sommaren 1968 fick Helmut för första gången chansen att besöka Östtyskland. Han återkopplade till sitt hemland med hjälp av böcker.

Bland de många tyskspråkiga böcker han hade köpt i Moskva fanns en roman om Dresden av Max Zimmering. Helmut skrev till förläggaren och bad honom skicka vidare hans brev till Zimmering. Kort därefter fick han ett svar, tillsammans med en inbjudan att besöka Östtyskland.

Det blev en tudelad upplevelse. Zimmering var nu ledare för det östtyska litteraturinstitutet, bodde i en stor villa och hade personlig chaufför. Ändå bokade han rum på ett pensionat för Helmut och Lilly i Dresden. Helmut förstod att det hade att göra med Gulag, men intalade sig själv att Zimmering kanske inte ens kände till den fulla vidden av den stalinistiska terrorn.

Många av Helmut's forna kommunistvänner hade gjort karriär och hade nu högt uppsatta poster inom det östtyska samhället. Flera av dem hade fördömt Helmut under Stalins tid, men nu var han ett ideal – en tysk kommunist som bodde i Sovjetunionen. De ville inte riktigt låtsas om vad Helmut hade utsatts för under Den stora utrensningen, inte ens att den alls hade ägt rum.

Helmut och Lilly gjorde sin sista resa till Östtyskland sommaren 1990. Det var innan återföreningen av Väst- och Östtyskland, och Helmut var orolig när han åkte över gränsen till Västberlin: var det lagligt, skulle de kunna återvända?

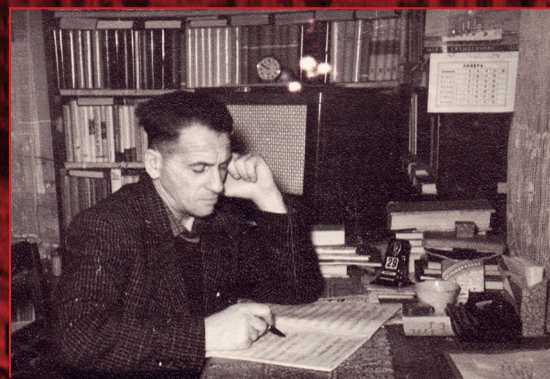
LILLY OCH HELMUT LÄMNAR GULAG BAKOM SIG

Lilly var 81 år gammal när hon dog 1999 och Helmut sörjde henne djupt. Inte ens litteratur och politik, hans livslånga passioner, betydde något efter det. Även om han var en övertygad ateist frågade han sin son några dagar innan sin död: "Tror du att jag kommer att träffa Lilly där uppe?" "Det är klart du gör", svarade Jurij. Han avled år 2000. Enligt sitt önskemål fick gravstenen hans riktiga namn, Helmut Weiss. När han dog lyckades han till slut bli fri från Gulag.

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Östtyskland, det svenska namnet på Tyska demokratiska republiken (DDR). Östtyskland, som 1945-1949 utgjorde den sovjetiska ockupationszonen, var 1949-1990 en självständig stat, som i samband med den tyska återföreningen den 3 oktober 1990 kom att uppgå i Förbundsrepubliken Tyskland.

PÅ BESÖK I TYSKLAND

HELMUT WEISS, Narva 29 november 1959.

HELMUT OCH LILLY besöker Tyskland för sista gången, 1990.

DET SOCIALISTISKA DRESDEN, 1966-1968.

PERESTROJKA BRYTER TYSTNADEN

NUTIDA BERÄTTELSE

Michail Gorbatjov, Sovjetunionens ledare 1985-1991, genomförde omfattande politiska och kulturella reformer, med ett program kallat **perestrojka**.

UTGRÄVNING AV EN MASSGRAV nära det tidigare Gulaglägret vid Tjeljabinsk, öster om Urals, 1990.

GULAG I SIFFROR

Karlag stängdes officiellt i juli 1959. Vid det laget hade uppskattningsvis en miljon människor passerat genom lägret. Statistiken över hur många som dog där är oklar.

Antal personer som fängslades i Gulag åren 1929-1953

18 000 000

Antal människor i landsflykt åren 1929-1952

5 800 000

Uppskattat antal döda i Gulag åren 1930-1956

2 700 000

Överskott av (icke-militära) dödsfall

i Sovjetunionen 1917-1953	20 000 000
Gripna 1921-1938	4 800 000
Fängslade för kontrarevolutionär verksamhet	3 300 000
Avrättade i tsarernas Ryssland, 1866-1917	14 000

Avrättade åren 1937-1938, under

Den stora utrensningen	681 000
Lägerbefolkning 1930	179 000
Lägerbefolkning 1938	1 880 000
Lägerbefolkning 1953	2 470 000

Befolkning i Bamlag, det största lägret, 1939

Befolkning	260 000
Andel utlänningar	11 %
Fördelning män/kvinnor	9/1

Antal arbetsläger och straffkolonier i mars 1940

478

Antal underavdelningar i läger åren 1923-1960

fler än 30 000

Anställda vid NKVD i december 1945

1 500 000

Antal lägervakter

Antal lägervakter 1940	107 000
Antal lägervakter 1953	234 000

Befolkning

Befolkning i tsarernas Ryssland 1911	160 003 000
Befolkning i Sovjetunionen i januari 1939	168 524 000
Befolkning i Sovjetunionen i januari 1951	182 321 000

Efter enträgna uppmaningar från Memorial, en då nystartad rysk organisation för medborgerliga rättigheter, restes ett tillfälligt monument till stalinismens offer den 30 oktober 1990 framför Ljubljanka, KGB-högkvarter i Moskva.

På natten den 22 augusti 1991 krävde en jublande folksamling att man skulle ta bort statyn av Felix Dzerzhinsky, säkerhetspolisen NKVDs första ledare, som blickar ut över samma torg. Att förnedra och förstöra statyn fick symbolisera Sovjetunionens kollaps och blev ett sätt att ta avstånd från landets våldsamma historia.

FÖRE DETTA FÅNGVAKTARE VÄGRAR TA ANSVAR

Ur en intervju med chefen för Karlags vaktstyrka, 1988:

- Tror du att inte landet skulle ha överlevt utan lägren?
- Det låter rätt. Karlag var nödvändigt, användbart ...
- Hur lyckades du överleva, och inte tala ut?
- Jag uppträdde som en soldat ska. Faktum är att jag var mycket rädd. Jag var rädd för att säga ett ord för mycket. Därför höll jag tyst hela livet. Av rädsla ...

Ur en intervju med chefen för Karlags övervakningssektion, 1989:

- Hur är det möjligt att något sånt här kunde existera?
- För att vi trodde, trodde och levde i skräck.
- Vad eller vem trodde du på, Stalin?
- Nej, vi trodde bara att det var ett sätt att leva.
- Och vad exakt var du rädd för?
- För att tänka, att tänka annorlunda. Vi var rädda att bli bestraffade.
- Vedergällning?
- Ja, kanske ...

NATIONALENCYKLOPEDIN FÖRKLARAR:

Perestrojka, benämning på det reformprogram som introducerades av den sovjetiske partichefen Michail Gorbatjov vid hans makttillträde 1985.

FORSKARE FÖRKLARAR

30 oktober 1990, sedan 1974 accepterade dissidenterna i Sovjet den 30 oktober som "åminnelse dag för alla politiska fångar". Sedan 1991 är den här dagen en official Day of Remembrance of the Victims of Political Repressions i Ryssland.

SOVJETHISTORIENS TRAGEDI

Sovjethistoriens tragedi kan karaktäriseras med citat från två intellektuella som båda föll offer för stalinismen. "Ingen är glömd, inget är glömt", skrev Olga Bergholz om nazisternas belägring av Leningrad, i en dikt från 1960.

"Det var så länge sedan och förresten hände det aldrig", anmärkte Jevgenia Ginzburg bittert om sitt eget fängelsestraff i sina memoarer

från 1967. Vad beträffar minnet av Gulag hade Ginzburg lika gärna kunnat skriva om det kollektiva minnet i dagens Ryssland.

SELEKTIVT MINNE OM GULAG, GODKÄNT AV RYSKA STATEN

Det finns ett dokument, undertecknat av den ryska premiärministern Medvedev 2015, som beskriver hur man får minnas offren för Sovjetunionens politiska förtryck.

Ett 70-tal människorättsorganisationer, däribland en som var med och byggde upp statliga Gulagmuseet Perm -36, har tvingats till registrering enligt en mycket kontroversiell lag om utländska agenter från 2012.

Fram till våren 2016 har fler än 70 monument till Stalins minne rests runt om i Ryssland, oftast på initiativ av lokala kommunister.

STALIN ÅTERVÄNDER

I mars 2014 genomförde det oberoende Levada-centret i Moskva en opinionsundersökning om Stalin och hans roll i rysk historia. Andelen ryssar som värderar Stalin negativt visade sig ha minskat med hälften jämfört med 2001. På frågan om övergreppen under Stalins styre var berättigade svarade:

- 7 procent "ja",
- 38 procent "ja, delvis"
- 41 procent "aldrig"

En fjärdedel av de tillfrågade höll med om uttalandet att Stalin bör betraktas som kriminell, medan 57 procent inte höll med om det.

ATT OMFÖRHANDLA SOVJETS FÖRFLUTNA

Vanligtvis porträtteras Stalin i dagens Ryssland, även i historieböcker, som en rationell chef som ledde Sovjetunionen till seger över Nazityskland. Gulaglägren har inte fallit i glömska, de passar bara inte in i den berättelsen.

STALIN ÄR HYLLAD i Ryssland igen och andra världskriget blir använt för politiska mål. Statyn med de allierade Churchill, Roosevelt och Stalin är från den berömda Jalta-konferensen 1945. Statyn restes i Livadia Palace, Krim, 2015.

KARLAG-ANLÄGGNINGAR I DOLINKA i Kazakstan (medurs): vakthus, personalsjukhus, kommandantens bostad och det så kallade första industrihuset.